

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان‌شناسی
گروه زبان‌شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان‌شناسی همگانی

**بررسی دامنه‌ی خوانش‌پذیری متن در چارچوب الگوی تحلیل متن
بارت: مطالعه موردی دکتر نون زئش را بیشتر از مصدق دوست دارد**

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر حسین صافی

استاد مشاور:

سرکار خانم دکتر آرزینا افراشی

پژوهشگر:

ذلیخا عظیم‌دخت

شهریور ماه ۱۳۹۳

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۳/۰۶/۱۷

پایان نامه تحصیلی خانم دلیخا عظیم دخت دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد

رشته زبان شناسی همگانی

تحت عنوان :

بررسی دامنه ی خوانش پذیری متن در چارچوب الگوی تحلیل متن بارت: مطالعه ی موردی
"دکتر نون زنتش را بیشتر از مصدق دوست دارد"

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه ^ک به تصویب نهایی رسید.

امضا
امضا
امضا

۱. استاد راهنمای پایان نامه، آقای دکتر حسین صافی با مرتبه علمی استادیار

۲. استاد مشاور پایان نامه، خانم دکتر آزینا افراشی با مرتبه علمی دانشیار

۳. استاد داور پایان نامه، آقای دکتر فرهاد ساسانی با مرتبه علمی دانشیار

امضای رئیس پژوهشکده
انزلیان پورعالی

امضای مدیر گروه
انزلیان پورعالی

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

تقدیر و تشکر

با نگاه به کلام زیبای «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بر خود واجب می‌دانم تشکر ویژه‌ای داشته باشم از خانواده‌ام و به دنبال آن قدردانی می‌کنم از کسانی که مرا در راه رسیدن به غایت آرزوهایم در راه تحصیل علم و دانش هدایت کردند. همیشه در راستای دستیابی به راهی درست جهت انجام امور نیاز به هم‌کلامی و هم‌صحبتی با صاحبان قلم و اندیشه احساس می‌شود. پس، می‌بایست از اندیشه‌ی صاحبان اندیشه‌های نیک بهره برد تا راه به گمراهه بدل نشود.

قدردانی می‌کنم از استاد راهنمای بزرگوارم جناب آقای دکتر حسین صافی که مرا از دریای اندیشه و علم خود بهره‌مند کردند؛ البته علاوه بر راهنمایی‌های بسیار ایشان در عرصه‌ی علم و دانش، در عرصه-ی اخلاق و وجدان نیز از ایشان آموختم.

همچنین از استاد مشاور گرانقدرم سرکار خانم دکتر آزیتا افراشی که بخشی از ساعات گران‌بهای خویش را صرف هدایت و ارائه راهکار نمودند و راهنمایی‌م کردند صمیمانه سپاسگزارم.

از جناب آقای دکتر فرهاد ساسانی که قبول زحمت فرمودند و داوری این رساله را به عهده گرفتند و با نظرات ارزشمند خود موجب ارتقای سطح کیفی این پژوهش شده‌اند، کمال تشکر و امتنان را دارم.

همیشه اولین نفرات بر نگرش و جهان‌بینی و رفتار انسان‌ها مؤثرند. اولین نفرات هدایت‌گر و راهنمای اصلی زندگی انسانند. تقدیر می‌کنم از اولین استاد زبان‌شناسیم سرکار خانم دکتر معصومه ارجمندی، مظهر پاکی، صداقت و صمیمیت.

همچنین از تمامی اساتید گرانقدر و بزرگوار عرصه‌ی زبان‌شناسی کمال تشکر را دارم. اساتید و بزرگواران، یادتان و نامتان تا ابد در صفحه‌ی ذهنم ماندگار است.

سپاسگزارم از تمام کسانی که پر پرواز من بودند.

و در آخر باز من و تو هستیم ای خدا.

بارالها، به من توان بیشتر آموختن عنایت فرما.

به من پای سفر در سرزمین علم عطا فرما.

ای دهنده‌ی بی‌منت...

تقدیم به:

پدر بزرگوارم که تلاش را در وجودش سراپا احساس کردم

و

مادرم مهربانم که بادل دریایی اش در اوج ناامیدی، امید به موفقیت را به من هدیه داد.

و تقدیم به:

خواهر عزیزم که هر جا پا نهادم گرمی وجودش را پیش از پیش احساس نمودم.

چکیده

پژوهش حاضر با عنوان «بررسی دامنه خوانش‌پذیری متن در چارچوب الگوی تحلیل متن بارت: مطالعه موردی دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد» در صدد است تا ضمن ارائه نمونه‌ای از هزاران خوانش ممکن از متن، الگویی برای بررسی دامنه خوانش‌پذیری متن ارائه دهد، تا بر اساس این الگو برای اولین بار ابزاری جهت بررسی دامنه خوانش‌پذیری متن مطرح شود. چارچوب نظری پژوهش نسخه پیشرفته‌تری از الگوی تحلیل متن بارت (۱۹۶۷؛ ۱۹۷۷) است. همچنین روش‌شناسی پژوهش حاضر نیز برگرفته از الگویی است که کریستین متز (۱۸۹؛ ۱۹۸۲) از تلفیق قطب‌های استعاره و مجاز با محور همنشینی و جانشینی جهت ارائه چارچوبی برای تحلیل روایت‌های سینمایی ارائه کرده است. حال آنکه کارایی چارچوب مورد نظر متز را بدون واسطه تصویر و تنها با اضافه کردن وجهی دیگر تحت عنوان تقابل‌های هم‌نشینی و جانشینی می‌توان بیشتر کرد و آن را در تحلیل متن کلامی به کار گرفت. علاوه بر شش ابزار فوق، پژوهش حاضر از بینامتنیت نیز بهره جسته است و این عنصر را یکی از عناصر اصلی ایجاد خوانش‌پذیری متن می‌داند. بنابراین ابزارهای پژوهش حاضر عبارتند از همنشینی استعاری، جانشینی استعاری، همنشینی مجازی، جانشینی مجازی، تقابل هم‌نشینی، تقابل جانشینی و بینامتنیت. با استفاده از هفت ابزار فوق پیکره داده‌های پژوهش حاضر که عبارات و جملات داستان دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد است مورد تجزیه، تحلیل و بررسی قرار گرفته‌اند و به این ترتیب، نمونه‌هایی از خوانش‌های نهفته در متن، نمایان شده است.

واژه‌های کلیدی: خوانش‌های متکثر، خواننده‌مداری، دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد، بینامتنیت، تحلیل گفتمان انتقادی

و.....	چکیده.....	
ل.....	فهرست انگاره‌ها.....	
م.....	فهرست جدول‌ها.....	

فصل اول: کلیات پژوهش

۲.....	۱-۱- مقدمه.....	
۳.....	۱-۲- تعریف مسئله یا بیان مشکل.....	
۳.....	۱-۳- اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش.....	
۳.....	۱-۴- اهداف پژوهش.....	
۴.....	۱-۵- قلمرو پژوهش.....	
۴.....	۱-۶- سؤال‌های پژوهش.....	
۴.....	۱-۷- فرضیه‌های پژوهش.....	
۵.....	۱-۸- جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری پژوهش.....	
۵.....	۱-۹- روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش.....	
۶.....	۱-۱۰- فنون و ابزار گردآوری اطلاعات.....	
۶.....	۱-۱۱- فنون و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....	
۶.....	۱-۱۲- سازمان‌بندی پژوهش.....	
۷.....	۱-۱۳- خلاصه.....	

فصل دوم: پیشینه پژوهش

۹.....	۱-۲- مقدمه.....	
۹.....	۲-۲- تحلیل‌های انجام شده در عرصه‌ی تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی.....	
۱۰.....	۲-۲-۱- سجودی و احمدی: ۱۳۸۷.....	
۱۱.....	۲-۲-۲- قاسم‌زاده و گرجی: ۱۳۹۰.....	
۱۱.....	۲-۲-۳- قبادی و دیگران: ۱۳۹۰.....	
۱۲.....	۲-۲-۴- حدادی و دیگران: ۱۳۹۱.....	
۱۲.....	۲-۲-۵- عباسی و عبدی: ۱۳۹۱.....	
۱۲.....	۲-۲-۶- فهیم و نادری‌جم: ۱۳۹۱.....	
۱۳.....	۲-۲-۷- پوشنه و معین: ۱۳۹۲.....	

۱۳	۸-۲-۲- حسینی سروری و طالبیان: ۱۳۹۲
۱۴	۳-۲- تلاشی برای نشان دادن خوانش‌های متکثر
۱۴	۱-۳-۲- نامور مطلق: ۱۳۹۰
۱۵	۲-۳-۲- ورتن و استیل: ۱۹۹۰
۱۵	۳-۳-۲- آلن: ۲۰۰۰
۱۶	۴-۳-۲- ساسانی: ۱۳۸۳
۱۶	۵-۳-۲- یوپینگ: ۲۰۰۶
۱۶	۶-۳-۲- ژی و لی: ۲۰۰۹
۱۶	۷-۳-۲- سخنور و سبزیان مرادآبادی: ۱۳۸۷
۱۷	۸-۳-۲- رضایی دشتارژنه: ۱۳۸۸
۱۷	۹-۳-۲- طاهری و هوشنگی: ۱۳۸۸
۱۷	۱۰-۳-۲- حیدری و دارابی: ۱۳۹۲
۱۸	۱۱-۳-۲- پاشایی: ۱۳۷۵
۲۰	۴-۲- خلاصه

فصل سوم: مفاهیم بنیادین و چارچوب نظری

۲۲	۱-۳- مقدمه
----	------------

بخش اول: مفاهیم بنیادین

۲۲	۲-۳- مفاهیم نظری در حوزه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی و خوانش‌پذیری متن: رویکردی پساساخت‌گرایانه
۲۲	۱-۲-۳- گفتمان، تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی
۲۳	۱-۱-۲-۳- گفتمان
۲۳	۲-۱-۲-۳- تحلیل گفتمان
۲۴	۳-۱-۲-۳- تحلیل گفتمان انتقادی
۲۵	۲-۲-۳- متن
۲۵	۱-۲-۲-۳- متن و اثر
۲۵	۲-۲-۲-۳- متن و مؤلف
۲۵	۳-۲-۲-۳- متن و خواننده
۲۶	۴-۲-۲-۳- متن متکثر
۲۷	۵-۲-۲-۳- لذت و سرخوشی
۲۷	۶-۲-۲-۳- متن خواندنی و متن نوشتنی

۲۸ ۳-۲-۳- مرگ مؤلف
۳۲ ۴-۲-۳- نقد خواننده محور
۳۳ ۱-۴-۲-۳- رویکرد مؤلف محور
۳۳ ۲-۴-۲-۳- رویکرد متن محور
۳۴ ۳-۴-۲-۳- رویکرد خواننده محور
۳۴ ۴-۴-۲-۳- پدیدارشناسی: هوسرل، هایدگر، گادامر
۳۴ ۱-۴-۴-۲-۳- ادموند هوسرل
۳۵ ۲-۴-۴-۲-۳- مارتین هایدگر
۳۵ ۳-۴-۴-۲-۳- هانس گئورگ گادامر
۳۶ ۵-۴-۲-۳- هانس رابرت یاس: افق‌های انتظار
۳۶ ۶-۴-۲-۳- نورمن هالند: رویکرد روانکاوانه
۳۷ ۵-۲-۳- باختین: گفتگومندی و چندصدایی
۳۸ ۱-۵-۲-۳- عوامل مؤثر در طرح نظریه گفتگومندی و چندصدایی
۳۹ ۲-۵-۲-۳- گفتگومندی و چندصدایی
۴۰ ۱-۲-۵-۲-۳- شعر و نثر
۴۰ ۲-۲-۵-۲-۳- رمان
۴۱ ۳-۲-۵-۲-۳- کارناوال
۴۱ ۶-۲-۳- بینامتنیت
۴۳ ۳-۳- مفاهیم نظری در حوزه‌ی فنون بلاغی
۴۴ ۱-۳-۳- استعاره
۴۵ ۱-۱-۳-۳- تشبیه
۴۶ ۲-۱-۳-۳- سنت مطالعه استعاره
۴۶ ۳-۱-۳-۳- دیدگاه یاکوبسن درباره قطب استعاری زبان
۴۶ ۲-۳-۳- مجاز
۴۶ ۱-۲-۳-۳- سنت مطالعه مجاز
۴۶ ۲-۲-۳-۳- طبقه‌بندی سنتی مجاز
۴۸ ۳-۲-۳-۳- دیدگاه یاکوبسن درباره قطب مجازی زبان
۴۸ ۳-۳-۳- ارتباط میان قطب‌های استعاره و مجاز یاکوبسن و روابط همنشینی و متداعی سوسور
۵۱ ۴-۳- تقابل
۵۲ ۱-۴-۳- تداعی
۵۴ ۱-۱-۴-۳- تداعی‌های مبتنی بر تشابه
۵۴ ۲-۱-۴-۳- تداعی‌های مبتنی بر مجاورت

۵۴ دلالت ضمنی ۲-۴-۳
۵۴ روابط همنشینی و متداعی ۵-۳
بخش دوم: چارچوب نظری پژوهش	
۵۷ چارچوب نظری ۶-۳
۵۷ الگوی تحلیل متن بارت ۱-۶-۳
 روش‌شناسی: توصیف و تحلیل متن در چارچوب ارتقایافته‌ای از نسخه‌ی پیشنهادی ۲-۶-۳
۶۰ کریستین متز ۶۰
۶۱ همنشینی استعاری ۱-۲-۶-۳
۶۲ جانشینی استعاری ۲-۲-۶-۳
۶۲ همنشینی مجازی ۳-۲-۶-۳
۶۳ جانشینی مجازی ۴-۲-۶-۳
۶۴ تقابلهای همنشین ۵-۲-۶-۳
۶۵ تقابلهای جانشین ۶-۲-۶-۳
۶۵ خلاصه ۷-۳

فصل چهارم: تحلیل داده‌ها

۶۷ مقدمه ۱-۴
۶۷ خلاصه داستان ۲-۴
۶۸ ساختار داستان و ساختار زندگی دکتر نون ۱-۲-۴
۶۸ ساختار داستان ۱-۱-۲-۴
۶۸ ساختار زندگی دکتر نون ۲-۱-۲-۴
۷۱ بینامتنیت ۳-۴
۷۲ دکتر نون زنش را... و سازده احتجاج ۱-۳-۴
۷۴ دکتر نون زنش را... و بوف کور ۲-۳-۴
۷۵ دکتر نون زنش را... و داستان یک شهر ۳-۳-۴
۷۷ دکتر نون زنش را...، بوف کور و داستان یک شهر ۴-۳-۴
۷۸ دکتر نون زنش را... و آیدا در آینه ۵-۳-۴
۷۸ دکتر نون زنش را... و مادر ۶-۳-۴
۸۰ نمونه‌هایی از تحلیل‌های منطبق بر ابزارهای پژوهش ۴-۴
۱۰۵ جمع‌بندی ۵-۴
۱۰۵ خلاصه ۶-۴

فصل پنجم: نتیجه‌گیری

- ۱-۵ - مقدمه ۱۰۷
- ۲-۵ - مروری بر فصل‌های پیشین ۱۰۷
- ۳-۵ - بررسی پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش ۱۰۷
- ۱-۳-۵ - پرسش و فرضیه اول پژوهش ۱۰۸
- ۲-۳-۵ - پرسش و فرضیه دوم پژوهش ۱۰۸
- ۳-۳-۵ - پرسش و فرضیه سوم پژوهش ۱۱۰
- ۴-۵ - پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آتی ۱۱۰

منابع و مأخذ

- ۱۱۳ منابع فارسی
- ۱۱۸ منابع انگلیسی
- ۱۲۰ منابع اینترنتی

پیوست‌ها

الف) نقد ادبی: از تأویل اثر تا تحلیل متن

ب) نمونه‌ای از نظرات خوانندگان

واژه‌نامه‌ها

واژه‌نامه فارسی به انگلیسی

واژه‌نامه انگلیسی به فارسی

چکیده انگلیسی

فهرست انگاره‌ها

صفحه

عنوان

- ۳-۱- انگاره ارتباط میان دو ساز و کار اصلی زبان با مفاهیم حضور و غیاب سوسور ۴۹
- ۳-۲- انگاره روابط متداعی (سوسور، ۱۳۸۹: ۱۸۱) ۵۳
- ۳-۳- انگاره گزینش و زنجیره (سیمسون، ۷۸: ۱۹۹۷) ۵۶
- ۳-۴- انگاره روابط همنشینی و متداعی ۵۷
- ۴-۱- انگاره رویدادهای رمان دکتر نون زنش را ۶۹
- ۴-۲- انگاره ساختار دورانی رمان دکتر نون زنش را ۷۱
- ۴-۳- انگاره بافت موقعیتی و نوع گفتمان دکتر نون زنش را و شازده احتجاج ۷۳
- ۴-۴- انگاره بافت موقعیتی و نوع گفتمان دکتر نون زنش را و بوف کور ۷۴
- ۴-۵- انگاره بافت موقعیتی و نوع گفتمان دکتر نون زنش را و داستان یک شهر ۷۶
- ۴-۶- انگاره بافت موقعیتی و نوع گفتمان دکتر نون زنش را، بوف کور و داستان یک شهر ۷۷
- ۴-۷- انگاره بافت موقعیتی و نوع گفتمان دکتر نون زنش را و مادر ۷۹
- ۴-۸- انگاره شبکه بینامتنی موجود در دکتر نون زنش را ۷۹

فهرست جدول‌ها

صفحه

عنوان

- ۳-۱- جدول ارتباط میان آرای یاکوبسن در باب انتخاب و ترکیب با آرای سوسور درباره‌ی محورهای متداعی و همنشینی و همچنین صنایع بدیعی متناظر آنها (گریگ، ۱۹۸۹: ۵۹)..... ۵۰
- ۳-۲- جدول ارتباط میان استعاره و مجاز یاکوبسن با روابط متداعی و همنشینی سوسور و صنایع بدیعی، ژانر و مکتب ادبی متناظر آنها (لیوتار، ۲۰۱۱: ۲۴۸)..... ۵۱

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱- مقدمه

زبان به عنوان بازنمود نظامی از مفاهیم و اندیشه‌ها است که از جامعه، گفتمان و ایدئولوژی حاکم شکل می‌گیرد. هر کلمه و جمله‌ی آن دارای بار ارزشی‌ای است که پس کلمات و میان سطور نهفته است و همین مسئله سبب می‌شود هر خواننده‌ای که به سراغ متنی می‌رود با انباره‌ی دانش، فرهنگ و اطلاعات ذهنی خود برداشتی مخصوص به خود را داشته باشد. دیرگاهی است که تحلیل متن مورد توجه تحلیل‌گران و اندیشمندان بوده است. در ابتدا متن را با نام مؤلف آن می‌شناختند و معتقد بودند با شناسایی مؤلف متن می‌توان به معنای اصلی و یکه متن پی برد. تحلیل‌گران متن معتقد بودند که معنای متن را باید کشف کرد و این «کشف کردن» خود حاکی از این واقعیت است که معنا امری از پیش تعیین شده، ثابت و واحد است که با مطالعه‌ی شرح حال مؤلف می‌توان به آن دست یافت. حال آنکه در قرن بیستم، شاهد کمرنگ شدن نقش مؤلف در معنایابی اثر هستیم. یکی از معروف‌ترین مقاله‌هایی که بنیان نظریه‌های مؤلف محور را سست کرد مقاله "سنت و قریحه فردی"^۱ تی.اس الیوت^۲ (۱۹۱۹) بود. پاینده (۱۳۸۵: ۳۰) در باب مقاله الیوت می‌گوید "الیوت معتقد است که برای فهم یک متن ادبی نمی‌توان به مؤلف متن استناد کرد یا نباید کوشید تا ذهنیت مؤلف و شخصیت او را شناخت یا با بررسی متن آنها را بازسازی کرد". سپس شاهد آنیم که مؤلف از عرصه تحلیل متن کنار می‌رود و نقش متن پررنگ می‌شود و به این ترتیب نظریه نقد نو^۳ شکل گرفت که براساس آن معنای متن را باید در خود متن پی گرفت. بارت با نگارش مقاله‌هایی مانند "مرگ مؤلف"^۴ (۱۹۶۷) و "از اثر تا متن"^۵ ([۱۹۷۱] ۱۹۷۷) بر نقش خواننده در امر معناپردازی تأکید می‌کند و این چنین است که خواننده وارد عرصه نقد ادبی می‌شود، خواننده‌ای که تا آن زمان در پی کشف معنا از دل اثر، همیشه در حاشیه‌ی متن مانده بود، اکنون در برساختن معنا بازیگر نقش اصلی است.

پژوهش حاضر نیز با تأکید بر نقش خواننده در امر معناپردازی پا به عرصه تحلیل می‌گذارد و در پی آن است که نمونه‌ای از هزاران خوانش ممکن برای هر متن را به نمایش بگذارد تا بدین وسیله خوانش‌پذیری و مدلول‌گریزی متن را ثابت کند.

¹ Tradition and Individual Talent

² T.S. Elliot

³ new criticism

⁴ death of author

⁵ from work to text

۲-۱- تعریف مسئله یا بیان مشکل

پژوهش حاضر قصد دارد خلأهای موجود در نظریه‌های حاضر در عرصه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی^۱ را پر کند که علی‌رغم انتقادی بودن رویکردهای حاضر در این عرصه، تنها به ارائه یا تأیید یک خوانش بسنده می‌کنند. در حالی که ما در پی آنیم که نشان دهیم یک خوانش اصیل و واحد در متن وجود ندارد. به عبارت دیگر، در تلاشیم تا نمونه‌هایی از خوانش‌های موازی و ممکن را که به تعداد خوانندگان متن متولد می‌شوند، به صورت نظام‌مند در چارچوب الگوی تحلیل متن بارت و ابزارهای پژوهش حاضر نشان دهیم.

۳-۱- اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش

پژوهش‌های پرشماری در زمینه‌ی تجزیه و تحلیل (انتقادی) گفتمان انجام شده است که هر چند همگی در جستجوی معناهای ضمنی متن هستند، در نهایت به یک معنای واحد بسنده می‌کنند، معنایی که در نظر ایشان اصیل‌تر از دیگر خوانش‌های ممکن است. با انجام این پژوهش در تلاشیم به روشی صریح با ارائه‌ی هفت امکان جدید- همنشینی استعاری^۲، جانشینی استعاری^۳، همنشینی مجازی^۴، جانشینی مجازی^۵، تقابل‌های همنشینی^۶، تقابل‌های جانشینی^۷ و بینامتنیت^۸- به عنوان تنها چند نمونه، انبوهی از خوانش‌های ضمنی و موازی حاصل از یک متن مشخص را نشان دهیم و بگوییم که متن در معنای عام خود همچون زمینه‌ای حاصل‌خیز برای پرورش معنا است و هر خواننده‌ای می‌تواند خوانش خود را از آن برداشت کند. علاوه بر این در پی آنیم که استدلال کنیم خوانش‌های ضمنی متن از کجا سرچشمه می‌گیرد. در این راستا، بر مقاله‌های "مرگ مؤلف" (۱۹۶۷) و "از اثر تا متن" ([۱۹۷۱]۱۹۷۷) بارت تکیه خواهیم کرد.

۴-۱- اهداف پژوهش

هدف از انجام پژوهش حاضر این است که از روزنه‌ای متفاوت به تحلیل متن - چه گفتاری و چه نوشتاری- بپردازیم و نشان دهیم معنی واحدی در متن وجود ندارد و خوانش نویسنده و معنای مورد نظر او تنها یکی از خوانش‌های ممکن در متن است که هم‌ارزش دیگر خوانش‌ها محسوب می‌شود. به عنوان نمونه‌ای از این خوانش‌ها پیکره‌ای (نک. پیوست ب) از خوانش‌های خوانندگان مختلف (اعم از کارگردان سینما و تلویزیون، نویسندگان رمان، منتقدان نقد ادبی، روزنامه‌نویسان و خوانندگان نوجوان) رمان دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد (رحیمیان، ۱۳۸۳) از سایت‌ها و وبلاگ‌های کتاب‌خوانی را نیز گردآوری کرده‌ایم که در خلال تحلیل نمونه‌ها به آنها نیز اشاره‌ای می‌شود. بنابراین

¹ critical discourse analysis
² syntagmatic metaphor
³ paradigmatic metaphor
⁴ syntagmatic metonymy
⁵ paradigmatic metonymy
⁶ syntagmatic oppositions
⁷ paradigmatic oppositions
⁸ intertextuality

با توجه به هدف پژوهش حاضر متن بهانه و ابزاری است در جهت نشان دادن کارایی هر چه تمام‌تر تحلیل گفتمان انتقادی. برای نیل به این مهم مفهوم متن از دیدگاه پساساختگرایی و اندیشمندی چون بارت^۱ (۱۹۶۷، ۱۹۷۷) مد نظرمان است که به سیلان معنا و زنجیره‌ی دلالت بی‌پایان دال‌ها معتقد است که مدلول‌گریزی و خوانش‌پذیری متن را در پی دارد.

۱-۵- قلمرو پژوهش

با توجه به هدفی که پژوهش حاضر دارد و در پی آن است که دامنه‌ی خوانش‌پذیری متن را نشان دهد و همچنین نمونه‌هایی از خوانش‌های برآمده از متن را به نمایش بگذارد، متن مورد تحلیل، یکی از داستان‌های ادبیات معاصر ایران است با عنوان *دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد* (رحیمیان، ۱۳۸۳). اصلی‌ترین علت گزینش داستان *دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد* به عنوان پیکره‌ی داده‌های پژوهش حاضر این است که کارایی چارچوب نظری و روش‌شناسی ارائه شده را نشان دهیم و در این راستا متن بهانه و ابزار است و همان‌طور که شرح آن رفت هدف اصلی و مرکزی پژوهش حاضر نشان دادن نمونه‌ای از خوانش‌های متکثر است. بنابراین، امکان گزینش هر متنی از جمله متن مورد تحلیل وجود داشت. همچنین عنوان کتاب نیز در گزینش آن بی‌تأثیر نبوده است زیرا مضمون مورد نظر نویسنده در همان آغاز متن در غالب عنوان خلاصه شده است و به خواننده القا می‌شود و اولین خوانشی که به ذهن خواننده‌ی آن می‌رسد مفهومی معادل عنوان کتاب است. بر آن شدیم تا با تحلیل چنین کتابی با چنین عنوانی نشان دهیم خوانشی که مد نظر مؤلف بوده است، یگانه خوانش متن محسوب نمی‌شود بلکه آن خوانش نیز یکی از هزاران خوانش ممکن از متن است.

۱-۶- سؤال‌های پژوهش

پژوهش حاضر به منظور پاسخ‌جویی برای سه پرسش اصلی زیر انجام گرفته است:

۱. اصالت و برتری خوانش‌های متن چگونه تعیین می‌شود؟
۲. ابزارها و مفاهیم نظری مناسب برای بررسی دامنه خوانش‌پذیری متن و تحلیل گفتمان انتقادی کدامند؟
۳. کارایی ابزارهای بررسی دامنه‌ی خوانش‌پذیری متن و تحلیل گفتمان انتقادی چگونه تعیین می‌شود؟

۱-۷- فرضیه‌های پژوهش

در راه پاسخ‌جویی به پرسش‌های بالا بر فرضیه‌های زیر تکیه شده است:

۱. خوانش‌های گوناگون اصالت یکسانی دارند.

^۱ R. Barthes

۲. ابزارهای بررسی دامنه‌ی خوانش‌پذیری متن و تحلیل انتقادی (همنشینی استعاری، جانشینی استعاری، همنشینی مجازی، جانشینی مجازی، تقابل‌های همنشین، تقابل‌های جانشین و بینامتنیت) در جهت نیل به خوانش‌های متکثر، در متن - یا همان اثر در فرایند خوانش - عمل می‌کنند.

۳. نوع ابزارهای بررسی دامنه‌ی خوانش‌پذیری متن و تحلیل گفتمان انتقادی می‌تواند ثابت در نظر گرفته شود ولی کارایی آنها در راستای خوانش‌های متکثر، از متنی به متن دیگر متفاوت است و به نتایج متفاوتی می‌انجامد.

۸-۱- جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری پژوهش

پژوهش حاضر در پی آن است که برای نخستین بار به‌طور نظام‌مند نمونه‌هایی از خوانش‌های موازی و ممکن را که در پس متن نهفته است، نمایان سازد و از خوانش‌های پنهان و سرکوب شده و موازی سخن به میان آورد. به عبارت دیگر، در تلاشیم تا از خوانش سطحی متن بگذریم و به خوانش‌های پنهان که پس متن و میان سطور نهفته‌اند، دست یابیم تا در نهایت، الگویی برای تبیین خوانش‌پذیری متن به دست داده باشیم. از دیگر جنبه‌های نوآوری پژوهش حاضر مجموعه ابزارهای آن است: همنشینی استعاری، جانشینی استعاری، همنشینی مجازی، جانشینی مجازی، تقابل‌های همنشین، تقابل‌های جانشین و بینامتنیت (نک. صافی پیوست الف).

با ذکر ابزارهایی چون همنشینی استعاری و جانشینی مجازی از الگوی مورد نظر یاکوبسن^۱ در "قطب‌های استعاره و مجاز"^۲ (۱۹۵۶ [۱۳۸۸]) فاصله گرفته‌ایم. در نتیجه، میزان متنیت هر متنی را - چه ادبی باشد و روایی، و چه غیرادبی باشد، و حتی غیرکلامی- می‌توان نخست در نمودار روابط همنشینی/جانشینی (برحسب گزینش و چینش سازه‌ها)، و سپس در نمودار روابط استعاری/مجازی (برحسب مشابهت و مجاورت سازه‌ها) سنجید. همچنین می‌توان مختصات هر متنی را تنها به دلیل متنیت‌اش، یک بار بر روی محور عمودی (یعنی برحسب گزینش استعاری نشانه‌های مشابه از عرض محور جانشینی)، و بار دیگر بر روی محور افقی (یعنی برحسب چینش مجازی نشانه‌های هم‌جوار در طول محور همنشینی) تعیین کرد (نک. صافی پیوست الف).

۹-۱- روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش

از آنجا که قرار بر آن بوده است تا پژوهش حاضر اساساً همسو با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی و در جستجوی خوانش‌های موازی و آشکارسازی معناهای ضمنی متن صورت گیرد، روش پژوهش نیز به فراخور چارچوب نظری‌اش از نوع توصیفی تحلیلی، و روش تحلیل به نوبه‌ی خود از نوع کیفی است. ابتدا در جستجوی تقابل‌های نهفته در پس روابط استعاری و مجازی توصیفی سبک‌شناختی و سخن‌سنجانه (بلاغی) از متن مورد تحلیل ارائه خواهد شد. سپس مرحله توصیف را دستمایه‌ی الگوی تحلیل متن بارت (به‌ویژه ۱۹۷۷) قرار خواهیم داد تا از این طریق نمونه‌هایی از معناهای ضمنی و خوانش‌های موازی آشکار شود. روش‌شناسی پژوهش حاضر نیز مبتنی بر چارچوب ارتقایافته‌ای از

¹ R. Jakobson

² metaphoric and metonymic poles

نسخه پیشنهادی کریستین متز^۱ (۱۸۹:۱۹۸۲؛ نیز نک. صافی پیوست الف) است. وی با تلفیق قطب-های استعاره و مجاز با محورهای جانشینی^۲ و همنشینی^۳ به چارچوبی برای روایت‌های سینمایی دست یافته است. حال آنکه کارایی چارچوب مورد نظر متز را بدون واسطه‌ی تصویر و تنها با اضافه کردن وجهی دیگر تحت عنوان تقابل‌های همنشین و جانشین می‌توان بیشتر کرد و آن را در تحلیل متن کلامی نیز به کار گرفت. چهار وجه الگوی متز عبارتند از همنشینی استعاری، جانشینی استعاری، همنشینی مجازی، جانشینی مجازی (همان). برتری این روش نسبت به دیگر شیوه‌های تحلیل گفتمان انتقادی، سادگی و کارایی بیشتر آن است.

۱۰-۱- فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر از نوع کتابخانه‌ای است، و مبتنی بر سبک‌شناسی و تحلیل محتوایی رمان «دکتر نون زنش را بیشتر از مصدق دوست دارد» (رحیمیان، ۱۳۸۳) به کمک ابزارهایی چون روابط همنشینی و جانشینی، مشابهت، مجاورت، تقابل و بینامتنیت.

۱۱-۱- فنون و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

پژوهش حاضر مبتنی بر رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی است و در صدد است تا نمونه‌هایی از خوانش‌های ضمنی را نمایان سازد. در این راستا، چارچوب نظری پژوهش حاضر نسخه‌ی پیشرفته‌تری از الگوی تحلیل متن بارت (بویره ۱۹۷۷؛ ۱۹۶۷) خواهد بود که خوانش‌پذیری و مدلول‌گریزی متن را مد نظر قرار می‌دهد. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات به طور مشخص برگرفته از چارچوبی خواهد بود که خود برآمده از تلفیق ملاحظات زبان‌شناختی کریستین متز (۱۹۸۲) درباره‌ی سینما و دیدگاه‌های بارت متأخر (۱۹۶۷؛ ۱۹۷۷) درباره‌ی تأویل‌گریزی متن است. ویژگی‌های مورد تحلیل در پژوهش حاضر نیز شامل مشابهت‌ها، مجاورت‌ها، تقابل‌های ساختاری و بینامتنیت است که در مجموع سرچشمه فزاینده‌ی معنا در متن می‌شوند.

۱۲-۱- سازمان‌بندی پژوهش

پژوهش حاضر شامل پنج فصل است. فصل اول به طرح کلیات پژوهش اختصاص دارد، در فصل دوم به پیشینه‌ی پژوهش می‌پردازیم. در این فصل به علت عدم پیشینه مرتبط با موضوع پژوهش ابتدا به بررسی تحلیل‌های انجام شده در عرصه تحلیل گفتمان^۴ و تحلیل گفتمان انتقادی می‌پردازیم. سپس به شرح کتاب‌ها و مقالاتی معطوف می‌شویم که در تلاش هستند در جهت نشان دادن خوانش‌های متکثر گام بردارند. فصل سوم شامل مفاهیم بنیادین، چارچوب نظری و روش‌شناسی است. چارچوب نظری پژوهش حاضر نسخه پیشرفته‌تری از الگوی تحلیل متن بارت (۱۹۶۷؛ ۱۹۷۷) است. همچنین روش‌شناسی پژوهش نیز مبتنی بر چارچوب ارتقایافته‌ای از نسخه پیشنهادی کریستین متز (۱۸۹:۱۹۸۲) است. سپس در فصل چهارم، با توجه به چارچوب نظری و روش‌شناسی پژوهش به

¹ Ch. Metz

² paradigmatic axis

³ syntagmatic axis

⁴ discourse analysis

تجزیه و تحلیل متن مورد نظر پرداخته‌ایم و در تلاشیم تا با گذر از سطح اولیه و رویین داستان و رسیدن به لایه‌های ناپیدای آن از خوانش‌های پنهان و سرکوب شده سخن به میان آوریم. سرانجام در فصل پنجم، پاسخ پرسش‌ها، نتایج اصلی و همچنین پیشنهادهایی برای پژوهش‌های آتی ارائه شده است.

۱-۱۳- خلاصه

در این فصل ضمن معرفی بیان مسئله، ضرورت پژوهش و قلمرو پژوهش، سؤال‌ها و فرضیه‌هایی مطرح شد که پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به آنها است. همچنین اهداف پژوهش از جمله پرداختن به تحلیل متن از روزه‌ای متفاوت و نشان دادن نمونه‌هایی از خوانش‌های متکثر متن نیز مورد اشاره قرار گرفت. سپس مطالبی در باب روش انجام پژوهش، فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات و نحوه‌ی تجزیه و تحلیل آنها ذکر شد. علاوه بر این، به جنبه‌های نوآورانه‌ی پژوهش نیز اشاره‌ای شد: گذری نظام‌مند از خوانش سطحی متن و دستیابی به خوانش‌های پنهان بوسیله‌ی ابزارهای پژوهش که عبارتند از همنشینی استعاری، جانیشینی مجازی، همنشینی مجازی، تقابل‌های همنشین، تقابل‌های جانشین و بینامتنیت. در پایان این فصل، سازمان‌بندی پژوهش حاضر معرفی شد.